

Поняття “продовольча безпека” виникло у середині 70-х років, коли почалося активне обговорення проблеми голоду, як наслідків глобальної продовольчої кризи. Спочатку основними моментами, яким приділялася увага, були забезпечення наявності продовольства та стабільності цін на нього на світовому та національних ринках, тобто система пропозиції продовольства. У 1974 р. Всесвітнім продовольчим самітом було задекларовано, що продовольча безпека являє собою наявність адекватних світових продовольчих поставок для підтримки постійного зростання споживання продуктів харчування та можливості компенсації коливання виробництва та цін [1, с. 27].

Подальших змін визначення продовольчої безпеки зазнало, коли одними із факторів небезпеки була визначена така складова як наявність потенційно вразливих категорій громадян. Корегування визначення продовольчої безпеки відбулося шляхом додавання необхідності балансу між попитом та пропозицією. До визначення продовольчої безпеки додали фізичний та економічний доступ до основних продуктів харчування у часі та просторі. Третім, і одним з найважливіших факторів продовольчої безпеки визначено очевидність того, що технічний успіх Зеленої Революції не може автоматично призвести до істотного зниження рівня бідності та недоїдання, яке виникає як наслідок відсутності платоспроможного попиту.

У доповіді Світового Банку “Бідність та голод” (1986 р) зазначаються відмінності між хронічною відсутністю продовольчої безпеки, пов’язаної з проблемами тривалої структурної бідності та низьких доходів, а також тимчасовою продовольчою небезпекою, викликаною природними катаклізмами, економічними кризами чи політичними конфліктами [1]. Дану тезу можна вважати такою, що спричинила корегування поняття продовольчої безпеки із зазначенням доступу всіх людей у будь-який час до

кількості продовольства, достатнього для активного та здорового способу життя.

У середині 90-х років проблема продовольчої безпеки почала стосуватися білково-енергетичної недостатності продуктів харчування, які споживаються, а також їх безпеки, яка відображає їх склад та достатність поживних речовин для забезпечення активного та здорового способу життя. Відповідно у 1996 р. Всесвітнім продовольчим самітом було запропоновано більш повне визначення: “Продовольча безпека на індивідуальному рівні, рівні господарства, держави, регіону чи світу досягається у тому випадку, коли всі люди у будь-який час мають фізичний та економічний доступ до достатньої кількості безпечних та поживних продуктів харчування з метою задоволення своїх потреб та вподобань у їжі, щоб вести активний та здоровий спосіб життя” [1, с. 28]. Це визначення було уточнено у 2001 р. зазначенням необхідності, крім фізичного та економічного доступу, ще і соціального.

Сьогодні Світова організація торгівлі визначає, що продовольча безпека базується на трьох основних принципах: продовольчої достатності, продовольчого доступу та продовольчого використання, що означає наявність достатньої кількості продуктів харчування на постійній основі, ресурсів для їх отримання, що дозволить забезпечити необхідний раціон харчування, а також водопостачання та санітарії.

Проект Закону України “Про продовольчу безпеку України”, розроблений на виконання пункту 18.7 Національного плану дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 рр. “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава”, затвердженого Указом Президента України від 27 квітня 2011 року №504/2011 є свідомством того, що проблемі продовольчої безпеки в Україні починають надавати необхідної уваги. Сьогодні спостерігається критично низький рівень продовольчої безпеки населення України (нині калорійність раціону харчування українця складає близько 2500 ккал, тоді як у розвинених

країнах 3300-3800 ккал). Ще одним важливим аспектом необхідності вирішення проблеми є необхідність контролю якості продовольства, відсутність якого слід вважати головною причиною погіршення показників життєдіяльності населення [2].

Відповідно до проекту Закону України “Про продовольчу безпеку України” продовольча безпека – соціально-економічний та екологічний стан в державі при якому всі її громадяни стабільно та гарантовано забезпечені продовольством в необхідній кількості, асортименті та відповідної якості [3]. Зважаючи на це, завдання забезпечення такого стану повинно бути покладене на державу через її основні органи. Очевидно, що це, у свою чергу, потребує чіткого регулювання даного питання на державному рівні. Сьогодні одним із основних завдань Міністерства аграрної політики та продовольства України є: реалізація державної аграрної політики, спрямованої на розвиток агропромислового комплексу та забезпечення продовольчої безпеки держави. Реалізація такого забезпечення відбувається засобами системи законодавства, яка надає теоретичне тлумачення положень та дає пояснення щодо їх застосування на практиці. Очевидними можуть бути негативні наслідки відсутності єдиного нормативно-правового акту, який би регулював питання продовольчої безпеки в Україні.

Розглядаючи законодавство України про продовольчу безпеку виділяють два основні етапи його становлення та розвитку: радянський та сучасний періоди [4, с. 419]. Показовим є той факт, що ані під час першого, ані під час другого періодів так і не було сформульовано єдиного акту щодо продовольчої безпеки. Як за радянських часів, так і сьогодні норми щодо забезпечення продовольчої безпеки держави реалізуються в низці нормативно-правових актів, які стосуються здебільшого агропромислового комплексу, а не виключно продовольчого питання. Крім цього, забезпечення продовольчої безпеки законодавство України відносить до основних напрямів державної політики з питань національної безпеки [5].

Прийняття Закону України “Про продовольчу безпеку України” є важливим кроком у забезпеченні продовольчої безпеки, оскільки він повинен визначити правові, економічні, соціальні, екологічні та організаційні засади державної політики у сфері продовольчої безпеки та дати можливість розрахунку продовольчого балансу як для внутрішніх потреб країни, так і для експорту за кордон. Оцінити продовольчу безпеку можна за допомогою визначення системи показників [3] (табл. 1).

Таблиця 1

Індикатори продовольчої безпеки України відповідно до проекту
Закону України “Про продовольчу безпеку України”

Група	Показник
1. Рівень споживання населенням харчових продуктів	1.1. Сукупний показник фактичного споживання окремих видів харчових продуктів в розрахунку на душу населення у домогосподарствах з дітьми в залежності від кількості дітей у їхньому складі
	1.2. Сукупний показник фактичного споживання окремих видів харчових продуктів в розрахунку на душу населення у домогосподарствах за рівнем сукупних витрат на одну особу
	1.3. Добова калорійність харчового раціону, враховуючи його збалансованість за вмістом білків, жирів, вуглеводів, вітамінів, макро- та мікроелементів
2. Економічна доступність харчових продуктів	2.1. Вартість набору харчових продуктів відповідно до раціональних норм їхнього споживання у відношенні до рівня середньомісячної номінальної заробітної плати із урахуванням розподілу населення за рівнем сукупних витрат на одну особу та частки сукупних і грошових витрат на продукти харчування в загальній структурі витрат населення
	2.2. Вартість набору харчових продуктів відповідно до раціональних норм їхнього споживання у відношенні до рівня середньомісячної реальної заробітної плати із урахуванням розподілу населення за рівнем сукупних витрат на одну особу та частки сукупних і грошових витрат на продукти харчування в загальній структурі витрат населення
	2.3. Індекс споживчих цін на продовольчі товари, в т.ч. у розрізі окремих видів товарів, а також корелюючись на обсяги адресної продовольчої допомоги населенню та рівень монополізації продовольчого ринку
3. Фізична доступність харчових продуктів	3.1. Структура джерел реалізації продовольчих товарів на ринку
	3.2. Наявність мережі роздрібної торгівлі у розрахунку на 10 тис. осіб
	3.3. Чисельність торгових місць на продовольчих ринках у розрахунку на 10 тис. осіб
	3.4. Чисельність підприємств малого бізнесу у сфері торгової діяльності на відповідній території
	3.5. Стан розвитку оптової торгівлі продовольчими товарами

Група	Показник
	3.6. Наявність основних видів продовольчих товарів у роздрібній торговій мережі та на ринках на відповідній території
	3.7. Асортимент продовольчих товарів у роздрібній торговій мережі на відповідній території
4. Стійкість продовольчого ринку	4.1. Рівень роздрібних цін на сільськогосподарську продукцію
	4.2. Рівень закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію
	4.3. Нормативна рентабельність виробництва сільськогосподарської продукції
	4.4. Рівень залучення місцевих виробничих та переробних потужностей для насичення локальних ринків продукцією власного виробництва, що вимірюється у відсотках продажу окремих видів продовольчих товарів місцевого виробництва в загальному обсязі їх реалізації
5. Ступінь незалежності продовольчого ринку	5.1. Частка імпортованих харчових продуктів у загальній структурі їх реалізації
	5.2. Рівень самозабезпеченості продовольчими товарами
	5.3. Обсяг державних запасів продовольства
	5.4. Баланс зовнішньої торгівлі продовольчими товарами
6. Якість і безпечність харчової продукції	6.1. Частка харчової продукції, виявлена як невідповідна діючим вимогам щодо якості та безпечності
	6.2. Обсяг окремих видів харчових продуктів та сільськогосподарської сировини, що виробляється за міжнародними стандартами якості в загальному обсязі їх виробництва
	6.3. Обсяги виробництва та реалізації на вітчизняному ринку органічної харчової продукції
7. Рівень розвитку агропродовольчої сфери	7.1. Обсяг виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів
	7.2. Урожайність основних видів сільськогосподарських культур, продуктивності худоби і птиці
	7.3. Частка господарств населення у виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції
	7.4. Рентабельність виробництва основних видів сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів
	7.5. Фінансові результати діяльності сільськогосподарських і переробних підприємств
	7.6. Обсяги інвестицій в агропродовольчу сферу, у т.ч. іноземних
	7.7. Рівень державної підтримки аграрних товаровиробників
8. Природно-ресурсний потенціал і ефективність його використання	8.1. Показники родючості земель сільськогосподарського призначення, у тому числі в розрізі окремих територій
	8.2. Частка деградованих земель у загальній структурі
	8.3. Рівень розораності земель

Комісія з питань розвитку аграрного ринку України Громадської ради при Міністерстві аграрної політики та продовольства України пропонує

враховувати нормативи Організації з продовольства та сільського господарства ООН (ФАО) при визначенні економічних, соціальних та екологічних індикаторів, а також граничних критеріїв продовольчої безпеки України [6]. ФАО у вересні 2011 р. зібрала експертів на Круглий стіл з питань вимірювання голоду, результатом чого стала система індикаторів рівня продовольчої безпеки країни. Всього запропоновано використовувати 26 показників, які об'єднуються у 3 групи (табл. 2).

Таблиця 2

Індикатори продовольчої безпеки ФАО

Група	Підгрупа	Показник
1. Детермінанти	1.1. Придатність	1.1.1. Середня дієтична достатність енергопостачання
		1.1.2. Середня вартість виробництва продуктів харчування
		1.1.3. Частка дієтичного енергопостачання від хлібних злаків, коренеплодів та бульбоплодів.
		1.1.4. Середня забезпеченість білками
		1.1.5. Середня забезпеченість білками тваринного походження
	1.2. Фізична доступність	1.2.1. Питома вага доріг з твердим покриття у загальній кількості доріг
		1.2.2. Щільність залізничних шляхів
		1.2.3. Щільність доріг
	1.3. Економічна доступність	1.3.1. Індекс рівня внутрішніх цін на продовольство
	1.4. Споживання	1.4.1. Доступ до поліпшених водних джерел
		1.4.2. Доступ до удосконалених санітарно-технічних споруд
2. Результати	2.1. Недостатній доступ до продовольства	2.1.1. Поширення недоїдання
		2.1.2. Частка витрат на продукти споживання найбільш вразливих домогосподарств
		2.1.3. Глибина дефіциту продовольства
		2.1.4. Поширеність недостатності харчування
	2.2. Споживання	2.2.1. Частка дітей, віком до 5 років, що відстають у рості
		2.2.2. Частка дітей, віком до 5 років, що страждають від виснаження
		2.2.3. Частка дітей, віком до 5 років, що мають знижену масу тіла
		2.2.4. Частка дорослих, що мають знижену масу тіла
3. Ступінь захищеності		3.1. Мінливість індексу рівня внутрішніх цін на продовольство
		3.2. Мінливість показника виробництва продовольства на душу населення
		3.3. Мінливість показника продовольчих запасів на душу населення
		3.4. Політична стабільність та відсутність насилля/тероризму
		3.5. Вартість імпорту продовольства понад загальну кількість експорту товару
		3.6. Питома вага земель із іригаційним обладнанням
		3.7. Коефіцієнт залежності від імпорту хлібних злаків

Перша група містить вирішальні чинники, або детермінанти, які характеризують структурні умови продовольчої безпеки. Наприклад, погіршення стану продовольчої безпеки можливе через відсутність адекватної політики щодо застосування заходів екстреної допомоги. Друга група містить показники, що є наслідками, які провокують загрози продовольчій безпеці через неадекватне споживання продукції чи антропометричні вади людини. Третю групу формують показники, що представляють інформацію щодо ступеня вразливості продовольчої безпеки відповідно до спостережень минулих подій та їх наслідків для стану продовольчої безпеки.

Україна залишається у невеликому колі країн, що до сьогодні не сформулювали державну систему забезпечення продовольчої безпеки країни. Найближчі сусіди пострадянського простору сьогодні мають нормативно-правову базу для реалізації політики продовольчої безпеки. Наприклад, Російська Федерація (РФ) затвердила у 2010 р. Доктрину продовольчої безпеки Російської Федерації. Відповідно до даної Доктрини визначення продовольчої безпеки не відрізняється від загальновизнаного у світі поняття, а система показників має певні відмінності. Для оцінки стану продовольчої безпеки використовується така система показників [7] (табл. 3).

Доктрина передбачає збільшення до 2020 р. питомої ваги російського зерна на внутрішньому ринку до 95%, цукру – до 80%, долі вітчизняного м'яса та харчової солі повинні складати не менше 85%, рослинної олії та риби – 80%, картоплі – 95%, молочної продукції – не нижче 90%. До того ж, РФ через 10 років планує виготовляти не менше 80% всіх основних видів харчових продуктів, що споживаються в країні. Задекларувавши дані цифри РФ може розробляти відповідні плани по її реалізації. Відповідно, комплексний сформований план, на нашу думку, можна вважати початковим етапом у досягненні продовольчої безпеки. Зрозуміло, що реалізація Доктрини, потребуватиме додаткової державної підтримки виробництва

Показники продовольчої безпеки Російської Федерації

Група	Показник
1. Показники сфери споживання	1.1. Ресурси, які мають у розпорядженні домашні господарства за групами населення
	1.2. Забезпечення площами для здійснення торгівлі та організації харчування у розрахунку на 1000 осіб
	1.3. Споживання харчових продуктів на душу населення
	1.4. Обсяги адресної допомоги населенню
	1.5. Добова калорійність харчування особи
	1.6. Кількість білків, жирів, вуглеводів, вітамінів, макро- та мікроелементів, що споживає одна особа за добу
	1.7. Індекс споживчих цін на харчові продукти
2. Показники сфери виробництва та національної конкурентоспроможності	2.1. Обсяги виробництва сільськогосподарської, рибної продукції, сировини та продовольства
	2.2. Імпорт сільськогосподарської та рибної продукції, сировини та продовольства
	2.3. Бюджетна підтримка виробників сільськогосподарської та рибної продукції, сировини та продовольства у розрахунку на рубль реалізованої продукції
	2.4. Продуктивність земельних ресурсів, що використовуються у сільському господарстві
	2.5. Обсяги реалізації харчових продуктів організаціями торгівлі та громадського харчування
3. Показники сфери організації управління	3.1. Обсяги продовольства державного матеріального резерву, сформованого у відповідності із нормативними правовими актами РФ
	3.2. Запаси сільськогосподарської та рибної продукції, сировини та продовольства

харчових продуктів, від чого додатково виграють підприємства агропромислового комплексу.

Республіка Білорусь затвердила на законодавчому рівні основні положення політики забезпечення продовольчої безпеки у 2004 р. сформулювавши Концепцію національної продовольчої безпеки Республіки Білорусь. Відповідно до Концепції продовольча безпека Білорусі визначається не лише умовою збереження суверенітету та незалежності держави, а і фактором підтримки кон'юнктури національного та регіональних продовольчих ринків, забезпечення людей збалансованим харчування на достатньому рівні, розвитку зовнішньоторговельних продовольчих та сировинних зв'язків, посилення експортної орієнтації

агропромислового комплексу. Баланс продовольчих ресурсів, достатніх для продовольчої безпеки та оптимального експорту, визначено аналогічно до показників РФ: власне виробництво продовольства – 80-85%.

Система показників продовольчої безпеки Білорусі складається із 5 основних груп критеріїв [8] (табл. 4).

Таблиця 4

Критерії продовольчої безпеки Республіки Білорусь

Група	Показник
1. Ступінь задоволення фізіологічних потреб у компонентах та енергетичному складі харчового раціону	1.1. Рівень самозабезпечення, що характеризується виробництвом у розрахунку на душу населення по кожному із видів харчових продуктів
	1.2. Рівень самозабезпечення, що характеризується споживанням у розрахунку на душу населення по кожному із видів харчових продуктів
	1.3. Індекс енергетичної цінності продуктів харчування, що характеризує їх долю відносно фізіологічних норм
2. Відповідність харчового раціону обмеженням щодо вмісту шкідливих для здоров'я речовин у продуктах	2.1. Кількість продукції, що забруднена радіонуклідами за регіонами
	2.2. Ступінь зараження земель хімічними (токсичними) речовинами за регіонами
3. Рівень фізичної та економічної доступності продовольства для різних категорій громадян	3.1. Співвідношення наявності продовольства у торговельній мережі та на продовольчих ринках з необхідною кількістю та асортиментом
	3.2. Співвідношення обсягу та структури поставок продовольства спец споживачам залежно від нормативів
	3.3. Можливість придбання різними групами населення продовольчих товарів у нормативному розмірі на продовольчому ринку за наявного рівня цін та доходів
	3.4. Доступ у сферу постачання харчових продуктів з особистих селянських та фермерських господарств оминаючи ринкові канали
4. Ступінь залежності продовольчого забезпечення країни та ресурсного забезпечення АПК від імпортних поставок	4.1. Питома вага у споживанні важливих продуктів харчування імпортних поставок
	4.2. Доля продукції вітчизняного виробництва в забезпеченні тваринництва кормами, а рослинницьких галузей – технікою, мінеральними добривами, гербіцидами та іншими ресурсами
	4.3. Коефіцієнт конкуренції, що розраховується як співвідношення ринкової вартості відповідних видів імпортованого виробництва до величини витрат на виробництво аналогічних видів продовольства та сільськогосподарської продукції місцевих підприємств
	4.4. Коефіцієнт номінальної захищеності – співвідношення внутрішніх цін на сільськогосподарську продукцію з врахуванням дотацій до світових цін

Група	Показник
5. Розміри стратегічних та оперативних продовольчих запасів	5.1. Ступінь забезпечення споживання населення життєво важливими продуктами харчування в межах споживацького кошику та стабільність цін на них у випадках неврожаю, або інших причин зниження пропозиції продовольчих товарів та сировини для їх виробництва
	5.2. Можливість забезпечення населення у розмірі споживацького кошика у випадках екстремальних умов продовольчого забезпечення

Звертаючись до досвіду країн Європейського Союзу у сфері дотримання продовольчої безпеки, необхідно враховувати специфіку забезпечення продовольчої безпеки на міждержавному рівні. В рамках ЄС діє свобода руху товарів, в тому числі і продовольчих, що потребує гармонізації національних концепцій, принципів та процедур забезпечення продовольчої безпеки. Продовольчу безпеку можна вважати однією з причин появи Спільної аграрної політики (САП) ЄС. Сьогодні основним напрямом цієї політики стало забезпечення продовольчої безпеки не лише у внутрішньому, а і у зовнішньому просторі, тобто САП ЄС намагається вирішити глобальну проблему забезпечення продовольством. В середині інтеграційного угруповування особлива увага приділяється попиту на продовольчі товари. В принципі, цей попит може задовольняти харчова промисловість без зовнішнього втручання, але в такому випадку ринок не завжди зможе гарантувати такі елементи, як продовольча безпека під час кризи, стабільні ціни на продукти харчування, здорові продукти харчування по доступним цінам, продовольче різноманіття, доступні продукти харчування для бідних, особливо під час кризи [9, с. 4].

Порівнюючи наведені вище індикатори продовольчої безпеки вже діючих закордонних концепцій із запропонованими до розгляду вітчизняними показниками, можна зробити висновки про досить розгалужену та об'ємну структуру критеріїв продовольчої безпеки України. Із наведених індикаторів, найбільш прийнятними, на нашу думку, є запропоновані ФАО, адже вони є достатньо конкретними та чітко сформульованими, на відміну

від критеріїв продовольчої безпеки Республіки Білорусь, серед яких більшість потребуватиме додаткових розрахунків та методологічних пояснень. Система індикаторів продовольчої безпеки, на нашу думку, повинна задовольняти таким основним вимогам: повнота вихідних даних, їх порівнюваність і вірогідність повторення, точність, науковість, а також чіткість формулювання критеріїв.

Оцінка стану продовольчої безпеки України сьогодні здійснюється відповідно до Методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.2007 р. № 1379 “Деякі питання продовольчої безпеки”. Відповідно до зазначеної вище методики індикаторами продовольчої безпеки є: 1) добова енергетична цінність раціону людини, що визначається як сума добутків одиниці маси окремих видів продуктів, які споживаються людиною протягом доби, та їх енергетичної цінності; 2) забезпечення раціону людини основними видами продуктів, що визначається як співвідношення між фактичним споживанням окремого продукту та його раціональною нормою; 3) достатність запасів зерна у державних ресурсах, що визначається як співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно; 4) економічна доступність продуктів, що визначається як частка сукупних витрат на харчування у загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств; 5) диференціація вартості харчування за соціальними групами, що відстежується в динаміці та розраховується як співвідношення між вартістю харчування 20 відсотків домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20 відсотків домогосподарств з найменшими доходами; 6) ємність внутрішнього ринку окремих продуктів, що відстежується в динаміці та визначається у натуральному виразі як добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення; 7) продовольча незалежність за окремим продуктом, що визначається як співвідношення між обсягом

імпорту окремого продукту у натуральному виразі та ємністю його внутрішнього ринку [10].

У 2011 р. стан продовольчої безпеки в Україні покращився, про що свідчать дані Звіту про стан продовольчої безпеки держави. Такі висновки можна зробити відповідно до покращення таких показників. Середньодобова поживність раціону становила 2951 ккал, що на 18% перевищує граничний критерій (2500 ккал). Порівняно із попереднім роком споживання калорій населенням України збільшилося на 0,6%. Невідповідним до норм залишається співвідношення частки калорій, що споживаються із продукції рослинного та тваринного походження. Пороговим вважаються значення, за якими 45% середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції рослинного походження, а 55% – тваринного. Натомість лише 27,3% середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що у 2 рази нижче за встановлений пороговий критерій [11].

Стосовно другого індикатору оптимальною вважається ситуація, коли фактичне споживання продуктів харчування особою впродовж року відповідає раціональній нормі, тобто коефіцієнт співвідношення між фактичним і раціональним споживанням дорівнює одиниці [12] (табл. 5).

Таблиця 5

Індикатор достатності споживання продуктів (на особу на рік, кг)

Продукти харчування	2009	2010	2011
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	1,11	1,10	1,09
М'ясо і м'ясопродукти	0,62	0,65	0,64
Молоко і молокопродукти	0,56	0,54	0,54
Риба і рибопродукти	0,76	0,73	0,67
Яйця	0,94	1,00	1,07
Овочі та баштанні	0,85	0,89	1,01
Плоди, ягоди та виноград	0,51	0,53	0,58
Картопля	1,07	1,04	1,12
Цукор	0,99	0,98	1,01
Олія рослинна всіх видів	1,19	1,14	1,05

У 2011 р. в Україні по більшості основних видів продовольства фактичне споживання знаходилося вище раціональних норм. Найбільше зросло порівняно з попереднім роком споживання населенням: овоче-баштанної продукції (на 13,4%), яке досягло свого раціонального рівня. В основному, це пов'язано із високим минулорічним врожаєм цих культур (зібрано 10,6 млн. тонн, що на 19% вище попереднього року); яєць (на 6,9%). Як і в попередні роки зберігається відставання фактичного споживання від раціональної норми: молока і молокопродуктів – на 46%, плодів, ягід і винограду – на 42%, м'яса і м'ясопродуктів – на 36%, риби та рибопродуктів – на 33%. Очевидним є факт залежності відставання фактичного споживання молока від раціональних норм через довготривале скорочення поголів'я корів у всіх категоріях господарств, а погіршення показника споживання населенням риби та рибопродуктів внаслідок скорочення вилову риби та добування інших водних живих ресурсів у внутрішніх водоймах на 3,4% та імпорту – на 14,2%. Фактичне споживання за продовольчими групами є свідченням незбалансованості харчування населення, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок більш економічно доступних продуктів.

Відповідно до Звіту про стан продовольчої безпеки на початок 2012 р. у державному інтервенційному фонді обліковувалося 1558 тис. тонн, обсяг середньорічного внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно, за даними статистики, становив 6730 тис. тонн. Виходячи з цього, індикатор достатності запасів зерна склав 23% (порогове значення – 20%) [11].

За даними Державного комітету статистики у 2011 р. сукупні витрати домогосподарств становили 3456,01 гривні на місяць, що на 12,5% більше, ніж у 2010 р. Із загальної суми домогосподарства витрачали на харчування 1836,69 грн. на місяць проти 1639,92 грн. у 2010 р. Індикатор доступності продуктів харчування становив 53,1% (граничний критерій – 60%).

У загальній структурі витрат на продукти харчування найвищу питому вагу займали витрати на: м'ясо і м'ясопродукти – 23% (рис. 1).

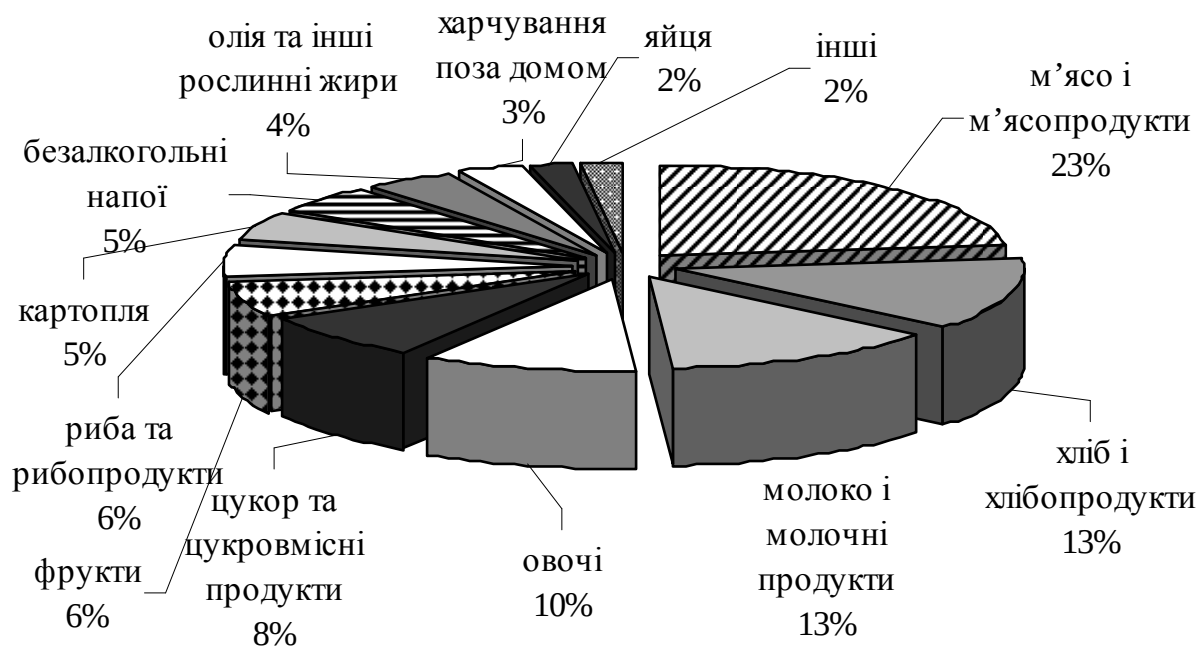

Рис. 1 Структура витрат домогосподарств на харчування у 2011 р.

Найменшу частину сукупних витрат витрачали на придбання продуктів харчування домогосподарства міст Києва (44,6%), Севастополя (48,1%), Запорізької (47,6%) та Миколаївської (48,3%) областей. Водночас у трьох регіонах України, а саме: у Волинській, Рівненській та Одеській областях частка витрат на харчування перевищувала встановлений граничний критерій для цього індикатора.

У 2011 р. 20% домогосподарств з найбільшими доходами в середньому витрачали на харчування 2309,20 грн. на місяць, а 20% домогосподарств з найменшими доходами – 1440,02 грн. Коефіцієнт диференціації вартості харчування за соціальними групами становив 1,6 проти 1,3 у 2010 р., тобто впродовж досліджуваного періоду відбулося посилення диференціації соціальних груп за показником продовольчих витрат.

Порівняно з попереднім роком у 2011 р. відбулося збільшення ємності внутрішнього ринку за п'ятьма групами продовольства: “овочі та баштанні” – на 13,0%, “плоди, ягоди та виноград” – на 9,2%, “картопля” – на 7,7%, “яйця”

– на 6,7%, та “цукор” – на 3,2%. Разом з тим, зниження середньодушового споживання призвело до скорочення ємності внутрішнього ринку за такими групами продовольства: “хліб і хлібопродукти”, “м’ясо і м’ясопродукти”, “молоко і молокопродукти”, “риба і рибопродукти”, “олія рослинна”. Негативною тенденцією 2011 р. є зменшення в раціоні українців тих видів продовольства, споживання яких найбільше відстає від раціональних норм (м’ясні, молочні та рибні продукти) [11].

Задоволення потреб населення у продовольстві, у межах його купівельної спроможності, у 2011 р., як і у попередні роки, здійснювалося, в основному, за рахунок продукції вітчизняного виробництва (табл. 6).

Таблиця 6

Продовольча імпортозалежність України за окремими продуктами у
2009-2011 р (у відсотках)

Продукти харчування	2009	2010	2011
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	2,0	2,6	1,7
М’ясо і м’ясопродукти	19,2	15,9	10,4
Молоко і молокопродукти	4,7	2,9	2,7
Риба і рибопродукти	65,3	71,6	66,7
Яйця	1,0	0,9	0,4
Овочі та баштанні	3,7	4,7	3,8
Плоди, ягоди та виноград	54,2	51,3	48,3
Картопля	0,1	0,5	0,6
Цукор	6,6	20,5	15,3
Олія рослинна всіх видів	44,4	46,9	39,8
із неї олія соняшникова	0,2	0,2	0,2

Найбільш уразливими позиціями, з точки зору імпортозалежності залишаються позиції “риба та рибопродукти”, “плоди, ягоди та виноград”, “олія рослинна всіх видів”, частка імпорту за цими групами у загальному споживанні відповідно становить 66,7; 48,3 та 39,8% відповідно (при 30-ти відсотковому пороговому критерії цього індикатора).

Значний відсоток імпорту по групі “олія рослинна всіх видів” обумовлений ввезенням тропічних олій, які не виробляються в Україні

(пальмова, кокосова олії тощо), але широко використовуються при виробництві продовольчих та непродовольчих товарів вітчизняними підприємствами. При цьому внутрішній попит на олію соняшникову повністю забезпечувався за рахунок власного виробництва. У 2011 р. частка імпорту риби і рибопродуктів у внутрішньому споживанні порівняно з попереднім роком скоротилася на 4,9 відсоткових пункти, проте це відбулося на фоні середньодушового зменшення споживання цієї продукції, обумовленого низьким платоспроможним попитом населення. Основну частину імпорту плодово-ягідної продукції складають екзотичні види фруктів (цитрусові, банани тощо). У 2011 р. проти попереднього року імпорт бананів зріс на 15,4%, цитрусових – на 13,8% відсотка. У той же час за вказаний період імпорт яблук скоротився у два рази.

Стан продовольчої безпеки у 2011 р. покращився за рахунок зростання середньодобової калорійності раціону населення країни, поліпшення рівня доступності продуктів харчування для населення країни, забезпеченню формування державного інтервенційного фонду продовольчого зерна, задоволенню потреб населення у продовольстві, у межах його купівельної спроможності, що здійснювалося по переважній більшості продовольчих груп за рахунок продукції вітчизняного виробництва. Проте, незбалансованість раціонів харчування та значна частка витрат на продукти харчування, на нашу думку, залишається однією з основних проблем, що заважає забезпеченню продовольчої безпеки в межах держави на достатньому рівні.

Очевидним залишається той факт, що навіть наявність достатньої кількості індикаторів продовольчої безпеки не ліквідує проблему. Постійний моніторинг стану продовольчої безпеки, як світу, так і окремих країн, свідчить про те, що світова спільнота не може справитися із наявними проблемами. Кількість осіб, що не отримували достатньої кількості продовольства у 1996 р. на момент прийняття Римської декларації становила 825 млн. осіб. Сьогодні за даними ФАО, Міжнародного фонду сільського

розвитку та Всесвітньої продовольчої програми, які висвітлені в доповіді “Стан справ щодо продовольчої безпеки у світі” голодують близько 870 млн. осіб, що становить 12,5% населення. Майже 98% голодуючого населення проживає у країнах, що розвиваються. Відповідно, цей факт дозволяє ООН ставити за мету скорочення числа голодуючих у світі удвічі до 2015 р. за рахунок активного залучення найбідніших жителів до ведення сільського господарства.

Підвищення рівня продовольчої безпеки за рахунок даних заходів може бути актуальним лише для країн, що розвиваються. Очевидно, що говорячи про підвищення рівня продовольчої безпеки в Україні, дані заходи не можуть привести до значного покращення. Для забезпечення продовольчої безпеки на національному рівні необхідно обов’язково враховувати коливання цін на основні продукти харчування, що призведе до погіршення раціону харчування. Очевидним стає той факт, що для стабілізації ситуації обов’язковими будуть цілеспрямовані зусилля з боку держави у даній галузі. ООН пропонує додаткові доходи держави за рахунок оподаткування направляти на фінансування освіти, охорони здоров’я, покращення якості харчування найбідніших прошарків населення країни, а також субсидування сільського господарства, особливо малоземельного, яке може бути джерелом отримання додаткових продуктів харчування. В даному випадку виникає певна невідповідність із політикою вільної торгівлі та проголошеним курсом на інтенсифікацію інтеграційних процесів, в яких Україна приймає участь.

Виділяється три основних підходи до забезпечення продовольчої безпеки: експортоорієнтований, протекціоністський та проміжний [13]. Від того, до внутрішнього, чи до зовнішнього ринку спрямована аграрна політика держави, а також від обсягів державної підтримки сільського господарства залежить те, якого підходу дотримується держава у забезпеченні продовольчої безпеки. Дотримуючись протекціоністського підходу країна забезпечує певний рівень розвитку АПК шляхом досить високого рівня субсидування виробників, регулювання внутрішнього ринку

продовольства засобами цінової політики, регулювання та контролю за імпортом. Найпоширенішим, зрозуміло, є проміжний підхід, що поєднує риси протекціоністського та експортноорієнтованого, і використання якого залежить від постійно змінюваних обставин, серед яких можна назвати і зміни показників урожайності по роках, несприятливі погодно-кліматичні умови, зміни кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків тощо.

Постійне зростання обсягів експорту українського продовольства та державне регулювання й контроль АПК дозволяє говорити про те, що Україна дотримується проміжного підходу у забезпеченні продовольчої безпеки, як і більшість країн Європи. Хоча, останні роки зростають обсяги експортного спрямування виготовленої АПК продукції. Так, за даними Мінагрополітики у 2012 р. обсяги експорту продовольчої продукції зросли на 18,3% порівняно із попереднім роком. Належна якість продукції українського виробництва дає змогу експортувати не лише сировину, а до 20% вироблених в Україні молочних виробів, 20% вироблених маргаринів, 20% бурякового цукру, 50% вироблених кондитерських виробів та 90% виробленої в Україні соняшникової олії. Україна в 2013 р. планує експортувати сільськогосподарської продукції та продуктів харчування на 22 млрд дол.

Поєднуючи питання продовольчої безпеки з інтеграційними спрямуваннями держави доцільним буде, на нашу думку, визначення підтримання продовольчої незалежності та регулювання експортно-імпортних операцій продовольчих товарів як основних критеріїв продовольчої безпеки. Продовольча незалежність – вітчизняне виробництво основних харчових продуктів в обсягах, не менших встановленого граничного рівня їх питомої ваги в товарних ресурсах внутрішнього продовольчого ринку [3]. При цьому зовнішня політика держави спрямована на участь в інтеграційних процесах. Інтеграція може бути визначена як закономірний процес, який є наслідком поступового “розкриття” країн, за якого декілька монодержавних макроекономічних організмів крок за кроком поєднуються у єдиний полідержавний господарський простір, який з часом

структурується в новий, укрупнений, більш ефективний економічний організм [14]. Інтеграція сприяє ліквідації відокремленості країн і розмиває відмінності між ними, що склалися історично. Інтеграцію можна тлумачити як уніфікацію господарств різних країн. Економічна інтеграція в умовах ринкової економіки означає вільний рух капіталів, товарів, послуг і робочої сили у межах певного угруповання країн.

Продовольча безпека повинна кореспондуватися з інтеграцією через дотримання продовольчої незалежності. Тобто, навіть за умови усунення митних та інших бар'єрів, що традиційно існували між країнами як прояву інтеграції, внутрішнє виробництво сільськогосподарської продукції повинно забезпечувати граничний рівень необхідних продовольчих ресурсів. Нажаль, сучасний стан сільськогосподарського виробництва, не дозволяє впевнено говорити про те, що конкурентоспроможність продукції буде достатньою, щоб зберегти наявні потужності.

Розглядаючи інтеграційні наміри України, можна зробити висновок, що існує два основних напрямки інтеграції: Європейський Союз та Єдиний Економічний Простір. Євроінтеграція України, що проголошена офіційним курсом, вимагає від підприємств АПК потужних та кардинальних змін, до яких вони, нажаль, є неготовими. За таких умов, продовольча безпека може бути поставлена під загрозу через першочергову зацікавленість у процесі інтеграційних зрушень. Хоча, з іншого боку, ці зміни можна вважати “шоковою терапією”, яка дозволить швидше розвиватися і досягати більш високого рівня конкурентоспроможності української продукції. Сьогодні здебільшого експортується продукція рослинництва, яка являє собою неперероблену сировину до країн ЄС, у той час, як країни СНД виступають імпортерами української готової продукції харчової та переробної промисловості. Продовольчу безпеку за таких умов необхідно підтримувати у супереч можливим перевагам, що надає інтеграція.

Прикладом можливої загрози продовольчій безпеці з боку активної реалізації інтеграційних намірів можна назвати потоки продукції

тваринництва з країн ЄС на фоні дефіциту українського м'яса, низької платоспроможності українського споживача, нижчих за внутрішні ціни на імпорتنу продукцію та високу затратність цього виду бізнесу для українських виробників, що призводять до занепаду галузі тваринництва у державі в цілому. Навіть більш сприятливий, на перший погляд, сценарій розвитку зовнішньоекономічної діяльності в галузі АПК з підприємствами країн СНД характеризується періодичною нестабільністю щодо вимог здійснення експортних поставок окремих видів продукції.

Україна задекларувала євроінтеграційний вектор руху і намагається повноцінно його дотримуватися. Одним з етапів такого вибору є створення зони вільної торгівлі з ЄС. Україна при вступі до СОТ взяла на себе зобов'язання не використовувати експортне мито відносно сільськогосподарських товарів і не має права його застосовувати при створенні зони вільної торгівлі, тоді як ЄС систематично включає даний інструмент. Європа вимагає, щоб Україна відмінила експортне мито на соняшник (культуру, яка сильно виснажує землю і площі якої в нашій країні вищі за оптимальні норми). Інтереси ЄС очевидні – з'явиться можливість, не виснажуючи свій ґрунт, завантажити “рідні” переробні потужності. При цьому, постає питання, якими культурами доведеться жертвувати. Експортне мито на насіння соняшнику є шансом для України, тому що додана вартість від переробки насіння залишається в Україні, крім того, це близько 2 млрд. дол. від експорту рослинної олії плюс низькі внутрішні ціни на продукти олійної групи. Після відміни мита Україна позбудеться перспективи розвитку біоенергетики. Експерти також застерігають, що в результаті скасування мита Україна може перетворитися з експортера соняшникової олії в імпортера, при цьому ціни на даний продукт в ЄС вищі, ніж в Україні. Як результат, вартість соняшникової олії на внутрішньому ринку, за оцінками експертів, збільшиться, як мінімум, на 70%, починаючи з нового маркетингового року, а на продукцію з використанням соняшникової олії (майонези, маргарини) – на 130-150%. При цьому на 30-35%

подорожчають свинина і яловичина, що пов'язане з відходами виробництва соняшникової олії, які використовуються у тваринництві.

Продукція рослинництва поки єдина українська продукція, яка має доступ на ринок Європейського союзу. Але запропонована ЄС квота на пшеницю і борошно складає 200 тис. тонн при загальному експорті України – 1 млн. тонн, на ячмінь і овес – 12 тис. тонн (зараз 5,5 млн. тонн), на крохмаль – 800 тонн (5-7 днів роботи одного заводу) при загальному експорті України – 45 тис. тонн. За трьома видами м'ясної продукції – курятини, свинини і яловичини – квоти на імпорту в ЄС в зоні вільної торгівлі повинні бути не менше 50 тис. тонн. Якщо будуть забезпечені такі умови, буде мотивація у виробників розвивати виробництво і приходити до європейських стандартів якості.

Може бути ухвалене політичне рішення, яке для країни набагато пріоритетніше, ніж проблеми однієї галузі. Якщо Україна погодиться на вимоги, які висуває ЄС, то наш агропромисловий комплекс втратить той обсяг експорту до Європи, що може призвести до загального погіршення ситуації в галузі [15].

Проблема продовольчої безпеки визначається як актуальна не лише на рівні держави, але і на міжнародному рівні. Відповідно до оцінок експертів для того, щоб прогодувати населення світу, чисельність якого до 2050 року перевищить 9 млрд. осіб, необхідно буде збільшити обсяги виробництва продукції до цього року на 70%. У декларації Всесвітнього саміту з продовольчої безпеки, що відбувався у Римі 16-18 листопада 2009 р., було задекларовано, що останнім часом у результаті проведення крупних регіональних та міжнародних нарад були прийняті зобов'язання щодо збільшення підтримки сільського господарства, розвитку сільських районів, забезпечення продовольчої безпеки на національному та міжнародному рівнях [16].

Зазначені заходи можуть викликати певні протиріччя з деякими пунктами зобов'язань на шляху реалізації інтеграційної політики. Зокрема,

вступ до Світової організації торгівлі, наприклад, для України був можливим за умови скорочення деяких видів підтримки сільського господарства. Дослідження прийнятих Україною зобов'язань, взятих при вступі до СОТ, свідчить про зменшення ступеня тарифного захисту від конкуренції виробників з імпортом у рівнях імпортних тарифів до і після вступу України до СОТ та збільшення ступеню лібералізації [17, с. 116].

Крім зобов'язань значного впливу на питання продовольчої безпеки у контексті економічної інтеграції завдають показники світових ринків. Вплив світових ринків на продовольчу безпеку здебільшого проявляється у коливанні цін на продукцію, що, як правило, спричинено несприятливими погодними умовами у регіонах-лідерах виробництва окремого виду продукції. Переміщення зон виробництва деяких видів сільськогосподарської продукції, спричиняє необхідність додаткових витрат на транспортування продукції, а, як наслідок, відбувається зростання зовнішньоторговельних витрат. Збільшення чисельності населення та урбанізований спосіб життя змінили структуру харчового раціону населення. Посилення протекціоністської політики деяких держав, особливо тих, які мають вплив на світових ринках продовольчої продукції, призводить до гальмування розвитку аграрних підприємств України. Приділення посиленої уваги до альтернативних джерел енергії у поєднанні з загостренням енергетичних проблем України призводить до переорієнтації виробництва на продукцію, що є придатною для виготовлення біопалива.

Слід зазначити, що на рівень національної продовольчої безпеки впливають численні фактори, серед яких потужність та здатність національного АПК адекватно реагувати на кон'юнктуру продовольчого ринку, надійність ресурсного забезпечення і кооперативних зв'язків АПК, наявність необхідних обсягів перехідних запасів; платоспроможність населення і доступність продовольства для всіх громадян; ступінь захищеності вітчизняних виробників продовольчих товарів від імпортних інтервенцій тощо.

Література

1. Trade Reforms and Food Security : Conceptualizing the Linkages / Commodity Policy and Projections Service, Commodities and Trade Division Food and Agriculture organization of the United Nations. – Rome : 2003. – 315 p.

2. Пояснювальна записка до проекту Закону України “Про продовольчу безпеку України” / М. В. Присяжнюк [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.zakonoproekt.org.ua/Kabinet_Ministriv_Ukrajiny_proponuje_Radi_projekt_Zakonu_Pro_prodovoljchu_bezpeku.aspx

3. Про продовольчу безпеку України : проект Закону України від 28.04.2011 р. № 8370-1 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF6GI01I.html

4. Лушпаєв С. О. Щодо законодавства України про продовольчу безпеку [Електронний ресурс] / С. О. Лушпаєв // Форум права: Електронне наукове фахове видання. – 2012. – №2. – С. 419–425. – Режим доступу до журн. : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/index.htm>

5. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. №964-IV : за станом на 13.10.2012 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

6. Обговорення Закону України “Про продовольчу безпеку України” (№ 8370-1) : Протокол засідання Комісії з питань розвитку аграрного ринку України Громадської ради при Міністерстві аграрної політики та продовольства України від від 30.03.2012 р. №2/2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/uk/gr-rada?page=175&urlid=gr-rada&parent=172&ifnode=1528>

7. Об утверждении Доктрины продовольственной безопасности Российской Федерации : Указ Президента Российской Федерации от 30.01.2010 г. №120 [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://kremlin.ru/acts/6752>

8. О Концепции национальной продовольственной безопасности Республики Беларусь : Постановление Совета Министров Республики

Беларусь от 10.03.2004 г. №252 [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/republic34/text337.htm9>.

9. Мельникене Р. Политика обеспечения продовольственной безопасности стран ЕС: развитие и перспективы // Раса Мельникене, Артём Волков, Вильма Дапкунте // Развитие АПК в контексте обеспечения продовольственной безопасности : материалы VIII Международной научно-практической конференции (9-10 сентября 2010 г. Минск). – Минск : Институт системных исследований, 2011. – С. 160– 165

10. Деякі питання продовольчої безпеки: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. №1379[Електронний ресурс] – Режим доступу : 5 грудня 2007 р. N 1379

11. Звіт про стан продовольчої безпеки України у 2011 році [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.me.gov.ua/file/link/187457/file/zvit2011.doc

12. Звіт про стан продовольчої безпеки України у 2009 році [Електронний ресурс] – Режим доступу : govuadocs.com.ua/docs/index-513458.html

13. Плугов А. Г. Мировой опыт обеспечения продовольственной безопасности и его использование в России : диссертация на получение ученой степени кандидата экономических наук : 08.00.14 / Плугов Алексей Геннадиевич. – Москва, 2010. – 218 с.

14. Бугров Р. В. Актуальные проблемы европейской интеграции / Р. В. Бугров [учебное пособие]. – Нижний Новгород : Нижегородский госуниверситет, 2006. – 74 с.

15. Коваль Л. Зона вільної торгівлі з ЄС: не поспішайте “добивати” український АПК. 07.07.2010 / УНІАН [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://economics.unian.net/ukr/detail/51941>

16. Декларація Всесвітнього саміту з продовольчої безпеки, Рим 16-18 листопада 2009р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/summit2009_declarat

ion.pdf

17. Мельник Т. М. Тарифна політика в Україні за умов членства у СОТ / Т. М. Мельник к.е.н., доцент // Розвиток зовнішньоекономічної діяльності в умовах інтеграційних та глобалізаційних процесів: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (9-10 квітня 2009 р.) / Донецький державний університет управління. – Донецьк : ДонДУУ, 2009. – С. 116–119.